

Από τα «μοδιστρόνια» και τις «μοδιστρούλες», στις μοδίστρες δασκάλες και πάλι πίσω

Μπάδα Κωνσταντίνα

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

konbada@gmail.com

Το ενδιαφέρον του παρόντος άρθρου¹ επικεντρώνεται στην ανάδειξη της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης της μοδίστρας του οικιακού κυρίως εργαστηρίου, με στόχο να διερευνηθεί, μέσα από τη δική της φωνή, πώς βίωσε η ίδια την ιστορία της εργασίας της και της καθημερινής της ζωής, την έμφυλη αλλά και ταξική εμπειρία της, πώς αντέδρασε στις αλλαγές που έφερνε στη ζωή της η διαδικασία μεταβολής των παραγωγικών και ευρύτερα των κοινωνικών σχέσεων. Πώς τέλος διαχειρίστηκε τη θέση της ως εργαζόμενη σε μια εργασία που αξιολογήθηκε ως χαμηλού κύρους, μη κανονική, μη παραγωγική και συνδεδεμένη με το άτυπο και ιδιωτικό, άρα με το αδύναμο του οικιακού χώρου και του γυναικείου επομένως φύλου. Η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στα υποκείμενα και στις βιοϊστορίες τους, στο λόγο, στα συναισθήματά τους και στις καθημερινές εργασιακές πρακτικές τους αποτελεί ένα βήμα για την κατανόηση, από τα μέσα, του κόσμου της γυναικείας εργασίας και ένα επίσης βήμα για την ενίσχυση των ποιοτικών μεθόδων ανάλυσής της. Σημειώνεται ότι αν και έχει αναπτυχθεί μια σημαντική κοινωνιολογική, ανθρωπολογική και ιστορική βιβλιογραφία² για τη γυναικεία εργασία, εμφανίζεται περιορισμένη η έρευνα που αναδεικνύει τη σκοπιά των ίδιων των εργαζόμενων γυναικών, τη δική τους φωνή³ και όχι αυτή του ερευνητή ή όχι μόνο αυτή.

Η κατανόηση των κοινωνικών πλαισίων που περιβάλλουν την εργασία της μοδίστρας απαιτεί τη χρήση πολλών αναλυτικών κατηγοριών, προσεγγίσεων και μεθοδολογικών εργαλείων. Μεταξύ αυτών οι παραγωγικές δομές και σχέσεις, η τάξη, το φύλο, η οικογένεια και ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας της, ο εσωτερικός κόσμος των υποκειμένων αποτελούν τα απαραίτητα, τα δομικά, αλληλοπλεκόμενα ωστόσο στοιχεία της ανάλυσης, ενώ τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία τα συνιστούν η προφορική ιστορία και η μνήμη. Η επικέντρωση σε αυτά τα εργαλεία αξιώνεται από το ίδιο το θέμα του άρθρου, που είναι η ανάδειξη της ιστορίας και της μνήμης των μοδιστρών. Των αθέατων δηλαδή υποκειμένων και δραστηριοτήτων που προβάλλουν ως ιστορικά και κοινωνικά υποκείμενα ακριβώς χάρη στην προφορική ιστορία. Η τελευταία αναδεικνύει την «από τα κάτω ιστορία» και δίνει φωνή σε πολλά αποσιωπημένα ή υποτιμημένα, ως πρόσφατα, υποκείμενα. Επιτρέπει δε, τη διερεύνηση τόσο της εργατικής συνείδησης και κουλτούρας, όσο και τη διερεύνηση των όρων διαμόρφωσης της υποκειμενικότητάς τους⁴ και του ρόλου της τελευταίας στην ιστορία.

Για την ανάδειξη του κόσμου της εργασίας των μοδιστρών αξιοποιήθηκαν οι όποιες γραπτές πηγές, πραγματοποιήθηκε επιτόπια έρευνα στο Αγρίνιο, Μεσολόγγι, Γιάννενα και καταγράφηκε κατά την περίοδο 2008-2009 με την πρακτική της ημικατευθυνόμενης συνέντευξης⁵, η βιωμένη εμπειρία και

η μνήμη δεκαοκτώ γυναικών που μαθήτευσαν ως παιδιά για την εκμάθηση της «τέχνης» και εργάστηκαν στη συνέχεια ως μοδίστρες στο οικιακό τους κατά βάση εργαστήριο.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του υλικού της επιτόπιας έρευνας και κυρίως του λόγου των ίδιων των γυναικών, κρίνεται σκόπιμο να ανιχνευτεί, όσο οι γραπτές πηγές το επιτρέπουν, η ιστορία της μοδιστρικής εργασίας. Πρόκειται για μια μορφή εργασίας και τεχνικής εμπειρίας που από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και εξής εγγράφεται ως μια «γυναικεία τέχνη» συνδεδεμένη με τις κοινωνικές δομές, τις όψεις επίσης μιας κοινωνικής ζωής και κουλτούρας που αναπτύσσονται στα πλαίσια των νέων κοινωνικών σχέσεων του βιομηχανικού καπιταλισμού. Στα δεδομένα τους η μοδιστρική, όπως και άλλες παρόμοιες μορφές εργασίας, αποτυπώνει με έντονο τρόπο τόσο την έμφυλη όσο και την ταξική διάσταση της εργασίας. Ως γυναικεία καταρχήν «τέχνη» αρχίζει να αναπτύσσεται με την υιοθέτηση εκ μέρους των Νεοελλήνων –των ηγετικών αρχικά στρωμάτων της πρωτεύουσας και των άλλων ελληνικών πόλεων- του δυτικού ενδυματολογικού μοντέλου έναντι του ανατολικού ή παραδοσιακού⁶ που επικρατούσε ως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα - και με τη χρήση του βιομηχανικού υφάσματος. Ένα μέρος της ζήτησης των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων την καλύπτει ένας μικρός αριθμός εργαστηρίων/ατελιέ που διατηρούσαν γυναίκες ενημερωμένες –μέσω περιοδικών, σχεδίων και συνδέσεων με την Ευρώπη για τις τάσεις της μόδας της– και οι οποίες απασχολούσαν έναν αριθμό μαθητευομένων και εργατριών-τεχνιτριών.

Τη ζήτηση της πλειονότητας (μικροαστικά και εργατικά στρώματα) την κάλυπτε ένας γυναικείος, νεανικός κατά βάση πληθυσμός, αγροτικής προέλευσης που συνέρρεε στα αστικά κέντρα ήδη, αναζητώντας όρους επιβίωσης, γυναίκες επίσης των φτωχών λαϊκών στρωμάτων των πόλεων που μπορεί να προέρχονταν και από άλλες περιοχές, όπως π.χ. την Κωνσταντινούπολη. Ο αγροτικός κόσμος υποκείμενος στις πιέσεις και στις αποδιάρθρωτικές τάσεις των διαδικασιών ένταξής του στην ευρύτερη εθνική αστική κοινωνία ωθούσε τις κοινωνικές του δυνάμεις στην αγροτική έξοδο και στην αναζήτηση όρων επιβίωσης στις αναπτυσσόμενες πόλεις και στα δεδομένα της εκχρηματισμένης οικονομίας της αγοράς. Στα πλαίσια αυτά η μετανάστευση και των κοριτσιών για εργασία που θα εξασφάλιζε ένα συμπληρωματικό εισόδημα στην οικογένεια ή θα συνέβαλλε στη δημιουργία της προίκας συνιστούσε μια λύση. Στα δεδομένα επομένως της προϊούσας καπιταλιστικής κοινωνίας και οικονομίας οι ταξικές και έμφυλες ανισότητες εντείνονται και εκφράζονται τόσο με τον αποκλεισμό του γυναικείου φύλου από τη δημόσια σφαίρα, τον περιορισμό του «εις τα του οίκου καθήκοντα» και την άεργη, καταναλωτική μόνο παρουσία των γυναικών των αστικών στρωμάτων, όσο και με την ανάπτυξη ενός διαθέσιμου, ανειδίκευτου και κακοπληρωμένου εργατικού δυναμικού που το απάρτιζαν γυναίκες και παιδιά⁷ φτωχών αγροτικών και εργατικών στρωμάτων εργαζόμενων ως οικιακές υπηρέτριες, ως εργάτριες στο εργοστάσιο⁸, κατά βάση όμως σε μη εκμηχανισμένους τομείς της οικονομίας. Στα τέλη της δεκαετίας του 1880 είναι σημαντικός ο αριθμός των γυναικών που εργάζονταν σε εργαστήρια ραπτικής και γενικότερα στον κλάδο των ενδυμάτων. Ως «γραφικών θέαμα» χαρακτηρίζει ο Αλέξανδρος Κουρτίδης την παρουσία κάθε πρωί στην οδό Ερμού των μικρών εργατριών, ραπτριών στην πλειοψηφία τους που, προερχόμενες από τις φτωχές συνοικίες της Πλάκας και του Ψυρρή, «παρελαύνουσι καθ' ομάδας, ως περδίκια, μεταβαίνουσαι εις το ημερήσιόν των έργον»⁹. Από διάφορες πηγές και μελέτες διαπιστώνεται ότι έχει διαμορφωθεί ένας ιεραρχημένος καταμερισμός στο χώρο των επαγγελμάτων της ένδυσης, χωρίς αυτό να σημαίνει και μισθολογική ή άλλη διαφοροποίηση. Οι μοδίστρες, οι ράπτριες και οι εργάτρι-

ες συνθέτουν, ως εργαζόμενες μια ιεραρχική κλίμακα που στην κορυφή της βρίσκεται η μοδίστρα, γιατί διαθέτει το μέσο παραγωγής, δηλαδή τη ραπτομηχανή και το χώρο του εργαστηρίου, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει και μια διαφοροποίηση στις απολαβές. Οι ράπτριες συνδέονται με το σύστημα του φασόν¹⁰, ράβουν δηλαδή ρούχα που έχουν κοπεί για λογαριασμό εργοστασίων, εμποροραφείων, βιοτεχνιών κατασκευής ενδυμάτων, του στρατού, ενώ οι εργάτριες δεν έχουν καμιά ειδίκευση.

Την τεχνική εμπειρία και ειδίκευση οι μοδίστρες την αποκτούσαν ως μαθητευόμενες σε οικιακά εργαστήρια ή σε εργαστήρια¹¹ που ανέπτυσσαν διάφοροι φιλανθρωπικού και πολιτιστικού χαρακτήρα φορείς, σε σχολές επίσης. Η καταπολέμηση της αμάθειας «των γυναικών και κορασίων του λαού» γίνεται το επίκεντρο της γυναικείας φιλανθρωπικής δραστηριότητας το περιεχόμενο ωστόσο της εκπαίδευσης/μόρφωσης περιορίζεται σταδιακά στην επαγγελματική κατάρτιση¹² και στη διάπλαση ενός χειραγωγημένου, φτηνού και πειθαρχημένου εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν στα εργοστάσια του Πειραιά¹³, στην εργαστηριακή βιοτεχνία και στο οικιακό εργαστήριο. Ιδρύονται ακόμα και εργαστήρια εκμάθησης σχετικών τεχνών και παραγωγής που συνδέονται με συνθήκες εγκλεισμού (παιδιών δηλαδή που μαθητεύουν σε εργαστήρια φυλακών). Ως το τέλος του 19ου αιώνα λειτουργούσαν πλέον οικιακά και μη εργαστήρια μοδιστρικής σε όλα σχεδόν τα αστικά επαρχιακά κέντρα¹⁴ όπου παρέχονταν μαθητεία και εργασία. Πρόκειται κατά βάση για απασχόληση των γυναικών των λαϊκών κυρίως στρώματων, η οποία ωστόσο δεν έχει καταγραφεί και αναγνωρισθεί ως εργασία, όπως δεν έχει καταγραφεί και το μέγεθός της, οι διαφοροποιήσεις της στις διάφορες πόλεις της Ελλάδας και οι διαφορετικές ίσως μορφές της ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο (όπου μάλλον ουδέποτε αυτή η εργασία επαγγελματικοποιήθηκε). Ουσιαστικά το επικάλυμμα της φιλανθρωπικής και κοινωνικής αργότερα πρόνοιας, της τεχνικής εκπαίδευσης η οποία ωστόσο συνδέονταν και με την εργασία και την παραγωγή ειδών, της ενοχοποίησης της φτώχειας¹⁵ και της διάσωσης των αδύνατων μερών της (γυναικών και παιδιών) στάση που εντείνεται από τις αρχές του 20ού αιώνα, απέκρυπτε το μέγεθος της αθέατης εργασίας και της ανταπόκρισης στην αυξημένη ζήτηση γυναικείων ενδυμάτων και ειδών της ατομικής εμφάνισης.

Όντας η μοδιστρική γυναικεία εργασία, εργασία επίσης που συνδέθηκε με τα φτωχά κοινωνικά στρώματα, και εργασία που λάμβανε χώρα στον αθέατο, ιδιωτικό χώρο του σπιτιού ή της γειτονιάς, αρκούσε για να αντιμετωπιστεί ως μη εργασία, ως πάρεργο, και οι κοινωνικοί συντελεστές της ως υποτιμημένα υποκείμενα¹⁶. Ενδεικτικό είναι ότι και οι αναφορές των λογίων της εποχής και των λογοτεχνών είναι περιορισμένες ή απαξιωτικές για το πρόσωπο της μοδίστρας. Ως παράδειγμα αναφέρεται ο Ξενόπουλος, ο Μελάς, ακόμα και ο Παλαμάς¹⁷ που χρησιμοποιούν αρνητικά τους όρους «μοδιστρούλα», «μοδιστρόνια», «μοδιστράκι»¹⁸. Η σιωπή ή η απαξίωση γι' αυτή τη μορφή γυναικείας εργασίας εγγράφεται και σε άλλους χώρους, όπως π.χ. στο Αρχείο του Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, όπου, υπάρχουν ελάχιστα λήμματα¹⁹ με τον όρο «μοδίστρα» και τα παράγωγά του.

Στην πραγματικότητα οι μοδίστρες, οι ράπτριες, οι καπελούδες, οι κεντήστρες κτλ. ήταν ένα μεγάλο σε αριθμό αλλά αθέατο²⁰ πλήθος που εργάζονταν κατά βάση με το κομμάτι κατόπιν παραγγελίας που έδινε ο διερχόμενος από τα σπίτια τους μεσίτης ή έμπορος είτε με την πρακτική του φασόν είτε με την ανάληψη των παραγγελιών από τις ίδιες τις γυναίκες που δρούσαν ως μικροεπιχειρηματίες. Οι μοδίστρες ειδικότερα, αφού μαθήτευαν οι ίδιες σε κάποιο εργαστήριο και αφού εργάζονταν για ένα

διάστημα, ράβοντας π.χ. σε άλλα σπίτια ή ως εργαζόμενες σε εργαστήρια άλλων, δοκίμαζαν στη συνέχεια «να εργαστούν διά ιδιον λογαριασμόν ή να διακινδυνεύσουν τις μικρές τους οικονομίες διά τον τίτλον της εργοδοτριάς», της δασκάλας, όπως λένε.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα το φαινόμενο των οικιακών εργαστηρίων μοδιστρικής παρουσιάζει αυξητικές τάσεις²¹, ειδικότερα από τον Μεσοπόλεμο²² και εξής ως το 1970 περίπου, συνιστά δε το αποτέλεσμα του έμφυλου και ταξικού καταμερισμού της εργασίας στα δεδομένα του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος και όχι μιαν επιβίωση των προκαπιταλιστικών δομών. Ο αποκλεισμός του γυναικείου φύλου από τη δημόσια σφαίρα, η θεώρηση του οικιακού ως χώρου μη παραγωγικής, ως μη κανονικής εργασίας, συνιστούν συστατικά χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ως ενδεικτικό παράδειγμα αναφέρεται η προσπάθεια εκ μέρους του αστικού κράτους να ανακόψει το ρεύμα της επίδοσης των γυναικών «εις τας βιομηχανικές επιχειρήσεις». Μεταξύ των μέτρων συγκαταλέγεται και η έκδοση νόμου (1912) που περιορίζει²³ την εμπλοκή των γυναικών σε επιχειρηματικές δραστηριότητες και η επιβολή υψηλού φόρου επιτηδεύματος σε όσες την ασκούσαν. Δεν υπάρχουν επαρκείς πηγές που να προέρχονται από τις ίδιες τις μοδίστρες οι οποίες θα μπορούσαν να μας αποκαλύψουν πώς βίωνταν η εμπειρία της μοδιστρικής εργασίας και καθημερινότητας σε αυτά τα περιοριστικά πλαίσια, πώς νοηματοδοτούσαν οι ίδιες την εργασία τους και πώς αντιδρούσαν, αρκεί όμως η γραπτή μαρτυρία της μοδίστρας Πηγής Κρικοχωρίτη, όπου προβάλλουν πτυχές της βιωμένης εμπειρίας της ως μοδίστρας και οι αξιολογήσεις της εργασίας της. Η Πηγή ήταν ένα από τα τέσσερα παιδιά του Βασίλη Αναστασίου, φούρναρη από την Ήπειρο και της Τσουλούφη Μαρίας από το Αγρίνιο. Η οικογένεια ζούσε στον Γαλατά Μεσολογγίου όπου και γεννήθηκε η Πηγή το 1913. Δυόμιση μόλις χρονών την πήρε η γιαγιά της και οι ανύπαντρες θείες της στο Αγρίνιο για να την μεγαλώσουν. Μαζί τους τελικά πέρασε τη ζωή της ως το γάμο της. Πήγε σχολείο ως την Τετάρτη δημοτικού και μετά, 11 χρονών την έστειλαν να μάθει μοδίστρα στη Σχολή, όπως αναφέρει, της Ευτυχίας Κουτρομπούση. Η Πηγή το 1934 συντάσσει μια επιστολή που απευθύνει προς τον παππού της που την φρόντισε, όπου η ίδια εμφανίζεται ως ένα δυναμικό κοινωνικό υποκείμενο και αυτή η δυναμική φαίνεται να πηγάζει από την εργασία της.

Εντολή απαραίτητος: Επιστολή Πηγής Κρικοχωρίτη προς φύλαξιν και μετά θάνατον εμού προς αποφυγήν δικαστικών διατριβών.

Αγρίνιο τη 21 Ιανουαρίου 1934.

Εγγραφος δήλωσις της υποφαινομένης και συνεχομένης επιστολής μου προς τον πάπον μου Γρηγόριον Α. Τσουλούφη. Ενταύθα

«Παπούλην μου. Μετά τον θάνατον της μητέρας μου Μαρίας Α. Σούλα ή Αρμαίου εν Γαλατά αναγνωρίζω ότι μικράς ηλικίας μου ήμουν ενταύθα. Ως γνωρίζετε εγεννήθην 10 Ιανουαρίου τους έτους 1913 εις Μεσολόγγιον ως βεβαιοι και η βάβο μου... και δι' εξόδων σας τα προς του ζην με διατροφή, ενδυμασίαν σχολείον (με ανάθρεψατε κλπ). Εμένα ως κορίτσι με εκπαίδευσε εις μοδίστραν δασκάλαν εις δεσποινίς Β. Κουτρομπούση, ασχολουμένη εις το επάγγελμά μου. Ομολογώ ότι δεν προσέφερα ουδεμίαν οικιακήν υπηρεσίαν εις τα οικιακά [...] Αρχισα εργαζομένη και απελάμβανα εκ της εργασίας μου.

Επαντρεύθην δι' εξόδων μου, διατροφήν κλπ και διά της εργασίας μου ηγόρασα όλα τα κατωτέρω σημειούμενα είδη, δηλαδή εκ προκοπής μου εργασίας. Ιον Μηχανή Σιγгер, ένα καθρέπτην κρεμάμενον μετά σκελετού, το σιδηρούν κρεβάτι μου, του ύπνου τα ρούχα, ένα τραπέζι κοπτικής με όλα τα εργαλεία, ένα μπαούλον και όλα εν γένει τα φορέματά μου, παπούτσια. Επίσης και τα παραμικρά ήδη. Επίσης έλαβον και εις μετρητά δραχμάς χιλίας τριακόσιας (1300), ένα κιλίμι αξίας δύο χιλιάδων δραχμών (2000) και μία βελέτζα δραχμάς χιλίας (1000) έναντι εκ των μετρητών άτινα μου εκρατούσες εις χείρας σου, εκ δραχμών επτά χιλιάδας τριακοσίας (7300), από προσωπικήν μου εργασίαν»....

Άρχισα εργαζομένη και απελάμβανα της εργασίας μου...

Στο βιοϊστορικό κατά βάση κείμενο της προαναφερόμενης τρισέλιδης επιστολής της Πηγής Κρικοχωρίτη, όπως επίσης και στην ιστορία της ζωής της, που καταγράφηκε το 2003, συγκροτούνται πολλές διαβαθμίσεις της κοινωνικής της ταυτότητας, όπως αυτή της μητέρας, της συζύγου²⁴, της δυναμικής γυναίκας, εκείνη όμως που στις αναπαραστάσεις του εαυτού φαίνεται ότι έχει σημασία είναι αυτή της εργαζόμενης γυναίκας: «Με το βελόνι τα έβγαλα πέρα, και ας ήταν λίγα», τονίζει με έμφαση, της τεχνίτριας επίσης στη δουλειά της όπως και εκείνης που μεταδίδει την εμπειρία της, της δασκάλας. Η Πηγή Κρικοχωρίτη που γεννήθηκε το 1913 και πέθανε σε βαθιά γεράματα το 2005, άσκησε το επάγγελμα της μοδιστρικής συνολικά 55 χρόνια. «Από τα 15 της που τελείωσε με την εκμάθηση της τέχνης άρχισε να ράβει» μόνη της στο σπίτι ή πήγαινε για ράψιμο σε άλλα σπίτια με μεροκάματο 50 δραχμές την ημέρα και ωράριο εργασίας από τις 8 το πρωί έως αργά το βράδυ. Συνήθως η πελάτισσα διέθετε τη ραπτομηχανή, το τραπέζι και τη διατροφή της. Το 1930, σε ηλικία 17 χρονών, άνοιξε το δικό της εργαστήριο στο σπίτι, όπου σιγά-σιγά απέκτησε και δικές της μαθήτριες. Μέσα από τη δική της ιστορία ζωής και άλλων δεκαεπτά που καταγράφηκαν και αναλύθηκαν²⁵ προβάλλουν σημαντικά και επαναλαμβανόμενα στερεότυπα που δημιουργούν κοινούς τόπους εμπειριών και μνήμης, συγκροτούν τις ταυτότητές τους και αποκαλύπτουν πολλές όψεις της γυναικείας κουλτούρας, της εργατικής και εργασιακής τους επίσης. Από την ανάλυση προκύπτει καταρχήν ότι αν και ως μορφή εργασίας βρισκόταν πάντα στη σφαίρα του οικιακού, άρα του άτυπου και μη παραγωγικού, δεν βίωνονταν οπωσδήποτε ως τέτοια από τους κοινωνικούς συντελεστές της, τις μοδίστρες. Αναλυτικότερα η βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών καταθέτει διαφοροποιημένες τις συμπεριφορές, τις νοσηματοδοτήσεις και τις αξιολογήσεις της εργασίας τους και της ζωής τους ως μοδίστρες. Στις περισσότερες η μνήμη δομεί γυναικείες δυναμικές ταυτότητες που αντιστρατεύονται με ποικίλες πολιτισμικές αναφορές και δράσεις, την ιστορία της άτυπης, υποτιμημένης και σκληρής εργασίας τους. Η βιοϊστορία π.χ της Πηγής Κρικοχωρίτη και άλλων έξι ακόμα μοδιστρών συνθέτουν την ιστορία και τη μνήμη μιας γενιάς που βίωσε με έντονο τρόπο το αυστηρό και έντονα ιεραρχημένο στάδιο της μαθητείας τους²⁶, που εργάστηκε με λιγότερες τεχνικές διευκολύνσεις και με λιγότερη αμοιβή, που εισέπραξε χαρακτηρισμούς, πράξεις και εικόνες που μείωναν την κοινωνική τους υπόσταση (μοδιστρώνι, μοδιστρούλα), αλλά που σταδιακά πέτυχαν ένα καλό επίπεδο κοινωνικής αποδοχής και αυτοεκτίμησης. Από το λόγο τους φαίνεται ότι τα τελευταία δεν τα εξασφάλιζε τόσο η αμοιβή τους, όσο η πολιτισμική κυρίως αναγνώρισή τους «ως δασκάλες και ως τεχνίτριες» στη δουλειά τους: «Τα ρούχα που έραβα εγώμίλαγαν πάνω τους... Κι ήταν όλα με το χέρ' καμωμένα... Πήγαινα στην εκκλησία, εδώ στον Αη Δημήτρ' και καμάρωνα εγώ που τσ' έβλεπα τ'" πελάτσες μ' έτσ' καλοντυμένες απ' τα χεράκια μ'. Δε μ' ένοιαζαν και τόσο τα λεπτά, όσο να τα κάνω όλα όμορφα. Και τα παλιά, όλα...» (Πόπη Τσουλούφη).

Η τεχνική δεξιότητα καθεαυτή, η ανάπτυξη μιας σταθερής επαγγελματικής συνείδησης και συμπεριφοράς, η επιδίωξη πελατείας από τα ισχυρά στρώματα της πόλης και η καθιέρωση πολλές φορές υψηλότερων αμοιβών για την παρεχόμενη εργασία τους συνιστούσε ένα σύνολο πρακτικών και συμβολικών που γίνονταν πεδία δράσης για την αναγνώριση και την εξασφάλιση του κοινωνικού κύρους τους. Σε αυτήν την περίπτωση η προσδιορισμένη με πολιτισμικούς όρους εργασία τους εμφανίζεται να συνιστά το κεντρικό στοιχείο στην κατασκευή της ταυτότητας του φύλου τους: «Ολομέταξο, ολομέταξο, φιογκάκ' στο χέρ' φτιαγμένο ολόγουρα, ήταν λες και ξεπήδαγε από πίνακα ζωγραφικής, απ' την Αναγέννησ'. Μιλάμε για... άλλο πράγμα. Λοιπόν και της είχα κάνει και μια τουαλέτα ροζ μουσελίνα. Της λέω θα πας να πάρεις παπούτσια πράσινα και της έδωσα και δείγμα και της έκανα ένα φióγκο πράσινο απάνω στο ροζ και ξέρεις μιλάμε για εποχή που δεν έφτιαχνανε οι άλλες. Τα θεωρούσαν αυτά εξωπραγματικά».

Η δεύτερη γενιά εμφανίζεται ως αυτή που βίωσε και εκμεταλλεύτηκε τις αλλαγές: Τις μικρές τεχνικές αλλαγές που διευκόλυναν ωστόσο την εργασία αλλά και την καθημερινή ζωή τους, όπως το ηλεκτρικό ρεύμα και το ηλεκτρικό σίδηρο έναντι αυτού με το κάρβουνο²⁷, τις αλλαγές στο γενικότερο τεχνικό εξοπλισμό, στην εισαγωγή του πατρών και της γεωμετρικής γνώσης, στην ηλεκτροκίνητη μηχανή, στις τυπικότερες σχέσεις εργασίας με τον πελάτη, στην εδραίωση νέων πρακτικών κατοχύρωσης του κύρους και άρσης της εικόνας της «μοδιστρούλας» («Δεν ήθελα να με δουν σαν το κοριτσάκι»). Με έδρα τον οικιακό τους χώρο (εργαστήριο), επιχειρούν να αναδιαμορφώσουν την υποτιμητική, ως τότε, εικόνα του επαγγέλματος («Δεν πήγαινα ποτέ σε σπίτι να κάνω πρόβα»). Και για τις ίδιες, οι ηθικές απολαβές και οι συμβολικές κατοχυρώσεις της αξίας τους μοιάζουν να είναι πολύ σημαντικότερες από τις υλικές. Οι ιδιαίτερα υψηλές αμοιβές, αποτέλεσαν σε κάποιες περιπτώσεις και ένα μέσο εγκαθίδρυσης του κύρους της στο χώρο, παρά αυτοσκοπό. Κύρια επιδίωξη της ήταν: «Να με σέβονται, να με δέχονται». Σημειώνεται επίσης ότι οι περισσότερες μοδίστρες προβάλλουν, με αναφορές σε βιωμένες εμπειρίες τους και σε μνήμες της περιόδου της Κατοχής, τον εργαστηριακό τους χώρο ως τόπο επικοινωνίας και δράσης των αντιστασιακών γυναικών.

Η τρίτη φάση είναι η αποκλειστικά δεμένη με την πρακτική του φασόν. Το επάγγελμα της μοδίστρας με την επικράτηση του έτοιμου ρούχου περιορίζεται και επικρατεί το επάγγελμα της ράπτριας, δηλαδή της εργαζόμενης ως φασονίστριας (που εργάζεται στο σπίτι με το κομμάτι, γαζώνοντας κατά βάση ρούχα που έχουν κοπεί). Υπό αυτό το εργασιακό καθεστώς το πραγματικό και σημασιολογικό περιεχόμενο της άτυπης μορφής εργασίας βρίσκει την πλήρη έκφρασή του. Από την πλευρά των εργαζομένων γυναικών η πολιτισμική αξιολόγηση της εργασίας φασόν είναι συρρικνωμένη, σχεδόν ανύπαρκτη, εφόσον η ραπτική δεξιοτεχνία εξαντλείται εδώ στο επαναλαμβανόμενο γάζωμα στην ηλεκτροκίνητη μηχανή. Οι φασονίστριες εμφανίζονται στην πράξη και στο λόγο τους να έχουν σταδιακά απώλεια ταυτότητας ως εργαζόμενες, όπως επισημαίνουν και οι Ν. Βαΐου και Κ. Χατζημιχάλης²⁸. Αυτή η απώλεια οφείλεται (α) στην αντιμετώπιση της εργασίας τους από την πλευρά των κρατικών θεσμών ως άτυπης, κατηγοριοποίηση που δημιουργεί μιαν εκκρεμότητα και μιαν ανασφάλεια στην εργαζόμενη. Επισημαίνεται παρεκβατικά εδώ ότι το περιεχόμενο του όρου «άτυπη» περιορίζεται σε θέματα φοροδιαφυγής ή άλλων σχετικών παρανομιών και δεν συμπεριλαμβάνει τα βασικά θέματα και περιεχόμενα που αφορούν στις συνθήκες εργασίας, στις αμοιβές ή στην υποαπασχόληση που πραγματώνεται με τον ίδιο τρόπο στα πλαίσια μιας παγκόσμιας αλυσίδα παραγωγής, (β) στην οικιακή, οικογενειακή

οργάνωση της εργασίας. Πρόκειται για ένα περιβάλλον εργασίας που περιλαμβάνει διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής των γυναικών (ως μητέρων, συζύγων, εργαζόμενων). Σε αυτό το πλαίσιο δεν ισχύουν ταξινομήσεις δυϊστικού χαρακτήρα, όπως π.χ. τώρα δουλεύω / μετά έχω σχολή, ο χρόνος μου κατανέμεται σε χρόνο εργασίας και χρόνο ανάπαυσης, ο τόπος δουλειάς μου είναι αυτός και ο τόπος κατοικίας μου είναι ο άλλος, ότι κινούμαι τώρα στην «ιδιωτική» σφαίρα ή «δημόσια» άλλοτε, όπως ισχύει στις αποκαλούμενες τυπικές μορφές εργασίας, με αποτέλεσμα να ενισχύεται ο χαρακτήρας ταυτοτήτων του ενδιάμεσου, του ανάμεσα, (γ) στην απογυμνωμένη από πολιτισμικά περιεχόμενα και νοήματα εργασία.

Επιχειρώντας αυτή την πρώτη διερεύνηση του πλέγματος των εργασιακών και κοινωνικών σχέσεων, των ιστορικών και κοινωνικοοικονομικών επίσης παραγόντων που ανέπτυξαν και καθόριζαν τη συγκεκριμένη οικιακή/εργαστηριακή εργασία και την εξέλιξή της, τη διερεύνηση επίσης της καθημερινής ζωής των μοδιστρών και των τρόπων με τους οποίους οι γυναίκες τεχνίτριες αντιμετώπιζαν τις αλλαγές που έφερνε στη ζωή τους ο νέος κόσμος της αγοράς και η βιομηχανική παραγωγή των ενδυμάτων, διαπιστώθηκε ότι τα γυναικεία υποκείμενα δεν ήταν παθητικοί δέκτες ενός συστήματος που δίνει συγκεκριμένη θέση σε αυτά, βάσει του έμφυλου και ταξικού καταμερισμού της εργασίας. Αντίθετα, αναδείχθηκαν σε δυναμικά και δρώντα υποκείμενα που διαμόρφωναν ξεχωριστούς τρόπους προσαρμογής στον εκσυγχρονισμό, αποδίδοντας κυρίως στην εργασία τους νοήματα και περιεχόμενα που την καθιστούν όχι τόσο μια οικονομική όσο μια κοινωνική και πολιτισμική έννοια. Αρκετές έρευνες έχουν άλλωστε δείξει ότι η οικονομία δεν συνιστά το μοναδικό ρυθμιστικό παράγοντα των κοινωνικών σχέσεων και της αλλαγής αλλά και οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες (οικογένεια, αξίες, νοοτροπίες, εσωτερικευμένο ήθος, κοινωνική συνοχή) παίζουν επίσης ένα ρυθμιστικό ρόλο στις κοινωνικές σχέσεις και στη διαχείριση των αλλαγών και των κρίσεων.

Η καθολική ωστόσο επικράτηση της συστήματος του φασόν²⁹ και των μορφών εργασίας του εμπεριέχει (μερικής απασχόλησης, άτυπης, ανασφάλιστης κλπ.), είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των συμβολικών, πολιτισμικών ευρύτερα περιεχομένων και νοημάτων της εργασίας και τη συγκρότηση μετέωρων, ενδιάμεσων ταυτοτήτων .

Υποσημειώσεις

1 Το άρθρο αποτέλεσε ανακοίνωση στη Διημερίδα που οργανώθηκε στα Γιάννενα από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με θέμα: «Άτυπες μορφές εργασίας: Πραγματικότητες, συλλογικές αναπαραστάσεις, πολιτισμικές ταυτότητες (12-13 Νοεμβρίου 2010).

2 Για μια παρουσίαση της σχετικής με τη γυναικεία εργασία ιστορική, κοινωνιολογική και ανθρωπολογική βιβλιογραφία των δεκαετιών 1980 και 1990 βλ. ενδεικτικά Δέσποινα Νάζου, «Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα: Παρουσίαση και σχολιασμός της βιβλιογραφίας με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες» (<http://www.sa.aegean.gr/msc/activity/msc-woman-gender-gr-activity-research-nazou.pdf>).

3 Μπουτζουβή Αλέκα (επιμ.), *Σκόπελος. Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται...*, Κατάρτι, Αθήνα 1999, Μπάδα Κων. «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001)*, Μεταίχμιο, Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 117-130, Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα, Ολυμπίτου Ευδοκία, *Άνθρωποι και παραδοσιακά επαγγέλματα στο Αιγαίο*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, Μπάδα Κων., «Ο υλικός πολιτισμός της Λευκάδας: “το ... κέντημα γαρούφαλα ετιμήθη λίτρες ογδοήντα”», στο *ΙΓ' Συμπόσιο της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών με θέμα «Ο λαϊκός πολιτισμός της Λευκάδας και ο Πανταζής Κοντομίχης» (11-13 Αυγούστου 2008)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2009, Χαντζαρούλα Ποθητή, *Σμιλεύοντας την υποταγή: οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό*

του εικοστού αιώνα, Παπαζήσης, Αθήνα 2012, Μπάδα Κωνσταντίνα, Αργυρού Έφη, «Η κοινωνία και ο πολιτισμός της “υποτιμημένης” εργασίας: Από τη ψυχοθυγατέρα, τη δουλεύτρα, την υπηρέτρια και τη γυναίκα στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό», στο Ψημμένος Ιορδάνης (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σσ. 89-112.

4 Πασσερίνη Λ., *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ.: Βαρών-Βασάρ Οντέτ, Λαλιώτου Ιωάννα, Πεντάζου Ιουλία, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

5 Σημειώνεται ότι η παρούσα έρευνα είναι το αποτέλεσμα της ανάλυσης ιστοριών ζωής ενός «αξιολογημένου δείγματος», όπως εννοεί αυτό ο Μ. Agar στο *The professional Stranger: An Informal Introduction to Ethnography*, Academic Press, London 1980, σ. 20. Γενικότερα βλ. Chamberlane P., Bornat J., Wengraf T., *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, Taylor and Francis / Routledge, London 2000.

6 Τα ενδύματα των Νεοελλήνων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αποτελούσαν τα διακριτά στοιχεία διά των οποίων επιδεικνυόταν, κατακτιόταν ή αναγνωριζόταν η κοινωνική θέση και γενικότερα η κοινωνική ταυτότητα των χρηστών τους βάση του φύλου, της κοινωνικής «τάξης», της τοπικής προέλευσης, της ηλικίας, της θρησκείας κλπ.), ενώ παράλληλα εξελίσσονταν σε δυναμικά πεδία που εμπλέκονταν στις κοινωνικές σχέσεις. Το κριτήριο της κοινωνικής διάκρισης διά των ρούχων δέσποζε στις ηγετικές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες μάλιστα ντύνονταν με ρούχα που διαμόρφωναν το ενδυματολογικό πρότυπο του κατακτητή και γενικότερα της Ανατολής. Οι ίδιες δυνάμεις από την περίοδο της επανάστασης του 1821 έως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα υιοθέτησαν το χαρακτηριστικό ως εθνικό ενδυματολογικό σύνολο (φουστάνελα και ενδυμασία Αμαλίας) και στη συνέχεια την εκάστοτε ευρωπαϊκή ενδυματολογική μόδα (Μπάδα Κ., «Η “γλώσσα” του ρούχου και της εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία», *Δωδώνη*, τ. ΚΑ'(1) (1992), Ιωάννινα 1995, σσ. 181-199, Μπάδα Κ., «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της φουστάνελας», *Εθνολογία* 4 (1995), σσ. 127-150.

7 Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας (1870-1940)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995.

8 Σαλίμπα Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2004, Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.

9 Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Αι εργάτιδες των Αθηνών», *Εστία* 405 (2.10.1883), σ. 631.

10 Σαλίμπα Ζιζή, *ό.π.*, σσ. 255-256. Για τις φάσεις της εργασίας φασόν στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα ως το μεσοπόλεμο βλ., *ό.π.*, σσ. 141-152.

11 Ήδη από το 1872 λειτουργεί το «Εργαστήριο των απόρων γυναικών», που έχει ως σκοπό του «να παρασκευάζει πόρων εις τας ενδείξεις και απροστατευτούς γυναίκας και κοράσια, παρέχον εις αυτάς εργασίαν επ' αμοιβή». Σύντομα χειροτεχνικά προϊόντα ραπτικής και υφαντικής που παράγουν «αι οικείαι εις τας γυναίκας τεχνουργίαι», προωθούνται προς πώληση. Οι εργάτριες διακρίνονται σε μαθητευόμενες και επαγγελματίες που εργάζονται είτε στο εσωτερικό του εργαστηρίου είτε στο σπίτι τους με ημερήσια αμοιβή από 0,50 μέχρι 2 δραχμές. Σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου λειτουργίας του, το εργαστήριο δέχθηκε 200 γυναίκες και κορίτσια ηλικίας 12 μέχρι 50 χρονών, που στο μεγαλύτερο μέρος τους απασχολήθηκαν στο τμήμα ραπτικής (180). Ο αριθμός προσέλευσης φτωχών γυναικών και κοριτσιών στο εργαστήριο προς αναζήτηση πόρων επιβίωσης ήταν μεγάλος και συνιστούσε, για τις κυρίες του συλλόγου, απόδειξη ότι η πρωτοβουλία τους «έτεινε εις θεραπείαν ουσιώδους τινός κοινωνικής ανάγκης», όπως επισημαίνει η Μ. Κορασίδου στο *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1995, σσ. 187-188.

12 Η Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναικών και Κορασιών του Λαού (1890) και η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ενόσεως των Ελληνίδων (1897) αποτελούν ενδεικτικά δείγματα αυτής της πρακτικής (Μπακαλάκη Αλ., Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα οικιακά καθήκοντα (1830-1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987, σ. 430, Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σσ. 59, 383, 467. Σημειώνεται ξεχωριστά ότι η Καλλιρόη Παρέν ήδη από το 1887 αγωνίζεται συστηματικά για την ίδρυση και τη λειτουργία επαγγελματικών, καλλιτεχνικών και πρακτικών σχολών που εξασφαλίζουν εργασία στις Ελληνίδες και διά αυτής την χειραφέτηση, όπως πίστευε η ίδια (Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1987).

13 Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο ...*, *ό.π.*

14 Στο Αγρίνιο π.χ. ο Σύλλογος Κυριών Εργάνη Αθηνά που ιδρύθηκε το 1896, φαίνεται, από τους σκοπούς του και από τις κατοπινές πράξεις του, ότι προωθούσε την ιδέα της γυναικείας βιοτεχνίας. Καθίσταται ενδεικτικό ότι η πρώτη πανελλήνια έκθεση γυναικείων έργων, χειροτεχνίας, διοργανώθηκε τον Μάιο του 1898 στο Αγρίνιο, εποχή που ο σύλλογος αριθμούσε πάνω από 2000 μέλη και περίπου 70 «αντιπροσωπευτικές επιτροπές».

15 Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, το 1883 «αι πλείσται των ραπτριών είνε πτωχαί - των πλείστων το χαμόγειον πληροί το θλιβερόν εκείνο ψύχος, το μέχρι της καρδιάς ψυχραίνον και μαρτυρούν την έλλειψιν ανδρός εν τη οικογενεία -ο πατήρ ή απέθανεν ή είνε ανάπηρος- ο αδελφός ή ευήκε κακός ή ενυμφεύθη και μεριμνά περί της νέας του οικογενείας εγκαταλείπων εις την τύχην της την παλαιάν» (Κουρτίδης Αριστοτέλης, «Αι εργάτιδες των Αθηνών», *ό.π.*,

σ. 632).

16 Βαΐου Ν., «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα* 40 (1989), σσ. 81-90, Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη Ζ., «Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία», *Σύγχρονα Θέματα*, 45 (1991), σσ. 47-53.

17 Αναφερόμενος σε επιφυλλιδικά μεταφράσματα (1916), σαν του Ponson du Terrail, ο Παλαμάς χαρακτηρίζει αυτά «στερομένα πάσης λογοτεχνικής αξίας, αλλά σαγηνεύοντα το πολυάριθμον κοινόν, το αποτελούμενον από πλύστρες, θυρωρούς, αμαξάδες, μαγειρούς, μοδιστρούλες και αμυέλους νεανίσκους».

18 Στα πολιτισμικά ωστόσο παράγωγα των λαϊκών στρωμάτων, όπως π.χ. το τραγούδι, αποτυπώνεται περισσότερο η εικόνα της δυναμικής, έντιμης εργαζόμενης γυναίκας ως μοδίστρας και μοδιστρούλας. Βλ. ενδεικτικά Γ. Παπαιωάννου, *Η μοδιστρούλα* (1947). Παλιότερα η οπερέτες του Χρ. Χαιρόπουλου, *Οι μοδιστρούλες της Αθήνας* (1928) ή του Ν. Χατζηποστόλου *Η γυναίκα του δρόμου* (1924).

19 Το αντίθετο ισχύει για τη γλωσσική οικογένεια ράφτης/ράφτρια, που ως όρος συνδέεται με τη ραπτική των παραδοσιακών ενδυμάτων, όχι όμως με το νέο περιεχόμενο του όρου που του προσδίδει το σύστημα του φασόν (του γαζώματος σχεδιασμένων και κομμένων ρούχων). Το καταγραμμένο σε δελτία υλικό που εμπεριέχει επίσης τους όρους *ράφταινα/ράφταινα, ράφτισσα, τερζίνα* (Ιωάννινα) και τους υποκοριστικούς τύπους *ραφτοπούλα, ραφτρούλα* (το τελευταίο με υποτιμητική σημασία), προέρχεται από προφορικό διαλεκτικό υλικό και όχι και από γραπτές πηγές, όπως συμβαίνει με το όρο μοδίστρα.

20 Η σιωπή βρίσκεται και στην ανθρωπολογική έρευνα η οποία είναι ιδιαίτερα περιορισμένη για τις γυναίκες που ασκούν χειροτεχνικά επαγγέλματα. Στην ουσία η γυναικεία εργασία απασχόλησε την έρευνα μετά την ανάπτυξη των σπουδών του φύλου και την ανάδειξη του φύλου σε αναλυτική κατηγορία για τη διερεύνηση των γυναικείων ζητημάτων που συνδέονται με την κοινωνική ανισότητα, τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στα δύο φύλα και εκφράζονται και στο πεδίο της εργασίας κτλ. Ενδεικτική προς αυτή την προβληματική είναι η μελέτη της Μπακαλάκη (Bakalaki A., *The history and structure of a feminized profession: hairdressing in Athens and Thessaloniki*, Ph.D., Dissertation in Anthropology, State University of New York, Buffalo 1994).

21 Γενικότερα με ερχομό 1.500.000 προσφύγων από τη Μ. Ασία (1922) σημειώνεται μια σημαντική αύξηση του εργατικού δυναμικού και μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας. Έτσι, το 1928 το ¼ σχεδόν των απασχολούμενων στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία ήταν γυναίκες και συγκεκριμένα το 23,2% και το 36,2 % από αυτές ήταν πρόσφυγες, ενώ στους άνδρες το ποσοστό των προσφύγων ήταν 23,8%. Η αύξηση του πληθυσμού ενισχύει επίσης τη ζήτηση σε ρουχισμό, την οποία καλύπτει κατά βάση το οικιακό εργαστήριο της μοδίστρας και άλλων συναφών δραστηριοτήτων.

22 Αβδελά Έφη, «Όψεις της γυναικείας εργασίας», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (2.5.1999), σσ. 29-31.

23 Αντίστοιχη λογική υπηρετεί και η ψήφιση του Νόμου του 1930, ο οποίος απαγόρευε στη γυναίκα να επιδίδεται στο εμπόριο, χωρίς τη συναίνεση του συζύγου της.

24 Παντρεύτηκε το 1934 τον κτηματία και χοροδιδάσκαλο Θανάση Κρικοχωρίτη και απέκτησε έξι παιδιά.

25 Ο υποκειμενικός χαρακτήρας των προφορικών πηγών μπορεί να μην επιτρέπει την άμεση ανακατασκευή του παρελθόντος αλλά συνδέει το παρελθόν με το παρόν σε μια σχέση φορτισμένη με συμβολική σημασία και ξεχωριστή ιστορική ερμηνεία.

26 «Πήγα στην Ευτυχία Κουτρομπούση. Έμνα τρία χρόνια. Ήταν τρεις εκεί μέσα δασκάλες. Η δασκάλα η δκιμ', η Βασιλική Δεληκωστοπούλου και η Άννα Καφιμάλλη. Στ' Δεληκωστοπούλου μάθαιναν καλύτερα για τα ταγιέρ και τα παλτά, στ' Καφιμάλλ μάθαιναν για τα ασπρόρουχα.. Η δκιμ η δασκάλα ήταν για όλα. Είμασταν 18 κοπέλες. Ούτε στ' ν'εκκλησία νάμασταν. Θρησκευτική ευλάβεια. Τιμουδιά. Πηγαίναμε το πρωϊ σταματούσαμε για δυο ώρες το μεσημερ' και μετά ως τα '8. Όλα τα μαθαίναμε με τη σειρά. Πρώτα το τρύπωμα, μετά το μπιμπίλωμα, κόψιμο μετά τα δύο χρόνια και ράψιμο μετά τα τρία. Όχι λεφτά δε δίναμε. Έπαιρναν τ' δλειά μας για αμοιβή. Ούτε και δίπλωμα παίρναμι» (Κρικοχωρίτη Πηγή).

27 «Εγώ κοίταξα να πάρω αμέσως ηλεκτρικό σίδερο. Το εκτίμησαν αμέσως και οι πελάτισσες. Άλλο να σιδερώνεις το ρούχο τους με το ηλεκτρικό και άλλο με το κάρβουνο. Είχαν καεί με το σίδερο αυτό και κάποια κομάτια. Ε... δεν υπήρχε τότε ηλεκτρικό. Ξέρεις τι σημαίνει αυτό; Ειδικά όταν κάναμε νυχτέρια, το Πάσχα κυρίως και τα Χριστούγεννα για να προλάβουμε, με το σίδερο είχαμε αναθυμιάσεις, μας ερχόταν λυποθυμιά, ήταν και οι λάμπες που φώτισαν με το πετρέλαιο όλα και 18 αναπνοές... Μας ερχόταν λυποθυμιά.» (Κ.Κ.).

28 Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα 1997, σ. 158.

29 Βαΐου Ν., Χατζημιχάλης Κ., *ό.π.*

Βιβλιογραφία

- Αβδελά Έφη, «Όψεις της γυναικείας εργασίας», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (2.5.1999), σσ. 29-31.
- Agar M, *The professional Stranger: An Informal Introduction to Ethnography*, Academic Press, London 1980.
- Βαΐου, Ν., Χατζημιχάλης Κ., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα 1997.
- Βαΐου Ν., «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα* 40 (1989), σσ. 81-90.
- Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη Μ., Χρονάκη, Ζ., «Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: Μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία», *Σύγχρονα Θέματα* 45 (1991), σσ 47-53.
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1987.
- Bakalaki, A., *The history and structure of a feminized profession: hairdressing in Athens and Thessaloniki*, Ph.D., Dissertation in Anthropology, State University of New York, Buffalo 1984.
- Chamberlane, P., Bornat, J., Wengraf, T., *The Turn to Biographical Methods in Social Science*, Taylor and Francis / Routledge, London 2000.
- Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα, Ολυμπίου Ευδοκία, *Άνθρωποι και παραδοσιακά επαγγέλματα στο Αιγαίο*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003.
- Κορασίδου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1995.
- Κουρτίδης Αριστοτέλης, «Αι εργάτιδες των Αθηνών», *Εστία* 405 (2.10.1883).
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η “γλώσσα” του ρούχου και της εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία», *Δωδώνη*, τ. ΚΑ'(1) (1992), Ιωάννινα 1995, σσ. 181-199.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγματεύσεως της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της φουστανέλας», *Εθνολογία* 4 (1995), σσ. 127-150.
- Μπάδα Κων. «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001)*, Μεταίχμιο, Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 117-130.
- Μπάδα Κων., «Ο υλικός πολιτισμός της Λευκάδας: “το ... κέντημα γαρούφαλα ετιμήθη λίτρες ογδοήντα”» στο *II' Συμπόσιο της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών με θέμα «Ο λαϊκός πολιτισμός της Λευκάδας και ο Πανταζής Κοντομίχης» (11-13 Αυγούστου 2008)*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2009, σσ. 135-154.
- Μπάδα Κωνσταντίνα, Αργυρού Έφη, «Η κοινωνία και ο πολιτισμός της “υποτιμημένης” εργασίας: Από την ψυχοθυγατέρα, τη δουλεύτρα, την υπηρέτρια και τη γυναίκα στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό», στο Ψημμένος Ιορδάνης (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σσ. 89-112.
- Μπακαλάκη Αλ., Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα οικιακά καθήκοντα (1830-1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987.
- Μπουτζουβή Αλέκα (επιμ.), *Σκόπελος. Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται...*, Κατάρτι, Αθήνα 1999.
- Νάζου Δέσποινα, «Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα: Παρουσίαση και σχολιασμός της βιβλιογραφίας με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες». <http://www.sa.aegean.gr/msc/activity/msc-woman-gender-gr-activity-research-nazou.pdf>
- Παπαστεφανάνη Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- Πασσερίνι, Λ., *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ.: Βαρών-Βασάρ Οντέτ, Λαλιώτου Ιωάννα, Πεντάζου Ιουλία, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας (1870-1940)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995.

Σαλίμπα Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην Ελληνική Βιομηχανία και στη Βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 2004, σσ. 295-257.

Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.

Abstract

From the “insignificant” and little couturiers, to the teachers and one again behind

Bada Konstantina

University of Ioannina

The article focuses in the of the detection of the experience and memory of couturier, mainly of domestic working couturier, and it is investigated, through her own voice, how she experienced the history of her work and her daily life, her gender but also class experience. How also she reacted in the changes that brought in her life the process of change the productive and more widely the social relations. How finally she managed her situation as working in a labour that was evaluated as low prestige, not regular and not productive work. This type of work was connected with informal and private, hence with the “weakness” of domestic space and consequently of the female gender.

Key-words: memory, work and gender, class, identity, domestic space and not productive work.